

History of Uzbek classical children's reading

Jumayeva Dilnoza Tursunpo'lanovna,
PhD, Associate Professor

Abstract: This article is devoted to the history of children's reading. The article uses examples of classical Uzbek literature.

Key words: Reading, classical literature, children's literature, Zoroastrianism, Kutatgu bilig, Kobusnoma.

Annotatsiya: Ushbu maqola bolalar kitobxonligining tarixiga bag'ishlangan. Maqolada o'zbek adabiyoti mumtoz adabiyoti namunalridan foydalanilgan.

Kalit so'zlar: kitobxonlik, mumtoz adabiyot, bolalar adabiyoti, Zardusht, Qutatgu bilig, Qobusnoma.

Абстракт: Данная статья посвящена истории детского чтения. В статье использованы примеры классической узбекской литературы.

Ключевые слова: чтение, классическая литература, детская литература, зороастризм, Кутатгу билиг, Кобуснома.

Bolalar kitobxonligi tushunchasi ikki xil ma'noviy ifoda kasb etadi. Keng ma'noda, umuman, bolalarning kitob o'qish hodisasi, ular o'qishiga mo'ljallangan barcha adabiy-badiiy, ilmiy-ommabop asarlar mutolaasi bolalar kitobxonligini tashkil qiladi. Ammo, bolalarga bag'ishlangan ijod namunalari hali mavjud bo'lmagan davrda, ilgari davom etib kelayotgan kattalar o'rtasidagi kitobxonlik, qissaxonlikda yoxud, didaktik asarlar mutolaa qilishga harakat qilganlarki, buni bolalar kitobxonligining dastlabki ko'rinishi sifatida qayd etish mumkin. Kitobxonlik bu – birgalikda kitob o'qish yoki, kitob, kitobatchilik bilan bog'liq tushuncha. Bolalar kitobxonligi haqida munosabat bildirgan Safo Matchonov: "...kitobxonlik tor ma'noda kitob o'qishni bildirsa, keng ma'noda tanlab o'qish, his etish, anglash va fikr bildirish tushunchalarini o'z ichiga qamrab oladi. U badiiy adabiyotdan oziqlanadi, adabiy tanqid va pedagogika ko'magida yuksala boradi", – deb yozadi. Haqiqatan, kitobxonlik keng va tor ma'noda ham kitob mutolaasiga daxldor. Shu sababli "Kitob" turli tillarda har xil jaranglasa ham, mohiyatan bir tushuncha ifodalaydi. Masalan, qadimgi xitoycha va turkcha "kuchnig" – noma, dasxatlarni muqovalash, qadimgi skandinavcha "kenning" – o'rgatish, ossur tilida "kunukku" – nashr qilish, ruscha "kniga" (masalan, "Bibliya" yunoncha so'z bo'lib, "Kitoblar" degan ma'noni anglatadi) – asarlarning nashr etilishi (qadimda esa qo'lyozmalarni ham muqovalash) va nihoyat arabcha "kitob" 72 – yozilgan, muqovalangan asar, ma'lum matnli varaqlardan iborat, juzlab tikilgan, muqovalangan, hajmi 48 sahifadan kam bo'lmagan bosma (qadim qo'lyozma ham) asar ekanligi ma'lum bo'ladi. Demak, kitob insoniyat olamining yaratgan noyob mo'jizalaridan biri sifatida, ajdodlar aql-idrok kuchining qudratli quroli va ziyo chashmasi ekanligi oydinlashadi. Hamchunin, ilk qo'lyozmalar, kitobatchilik an'analari, adabiy-badiiy asarlar o'zbek bolalar kitobxonligining ibtidosidir. Jamiyatning bolalikka munosabati, farzand ta'lim-tarbiyasi haqida qayg'urish ilk kitoblardayoq ko'zga tashlangani shunday mulohazaga asos bo'ladi. Zotan, o'ttiz asr muqaddam Movarounnahr zaminida vujudga kela boshlagan "Avesto" ana shunday kitoblarning ilk namunasi edi. "Avesto" tom ma'noda qadimgi tarixning buyuk sivilizatsiyasidir. U orqali juda ko'p ma'lumotlar, ajdodlarimizning eng qadimiy urf-odatlarini, diniy va dunyoviy bilimlari, ta'lim-tarbiyaga oid qat'iy qonun-qoidalar, ota-ona va farzand, ustoz va shogird munosabatlari, qiz va yigit bolalarning o'rganishi joiz bo'lgan hunarlari, shuningdek, badiiy tafakkur namunalari insoniyat madaniyatining nodir durdonasi sifatida bizgacha yetib kelgan. "Avesto"shunoslar, adabiyotshunoslar bu kitobning yaratilish tarixi, uning eramizdan oldingi IX asrda ilk kurtaklari bizning yurtimiz hududi – ko'hna Xorazm zaminida paydo bo'la boshlab, VI asrda uzil-kesil shakllangan mazdoparastlik dinining asoschisi Zardusht va uning ta'limoti haqida ko'plab ilmiy-badiiy risolalar yaratishgan. Jumladan, professor H.Homidiyning "Avesto saboqlari" risolasi e'tirofqa sazovor. Risolada tarixiy shaxs Spitamon Zaratushtraning voyaga yetishi, tarbiyasi haqida ham so'z boradi. Ta'kidlanishicha, Purushasp o'g'lining tarbiyasi va muhofazasi bilan jiddiy shug'ullangan. Zardusht yetti yasharligidan o'n besh yasharligigacha donishmand, shoir Barzin Kuras qo'lida ilm oladi. Xususan, u ijtimoiiy bilimlar, tabiatshunoslik, kalomi bade', notiqlik san'atini puxta egallaydi; ustozni aytgan she'rlar,

asotirlarni yod oladi; qabila bahodirlaridan jangovarlik, pahlavonlik, chavandozlikni o'rganadi. O'n olti yoshida Zardusht beliga oqil va jasur yigit sifatida "mardlik kamari"ni boylaydi... Endi u nor tuyalarni boqishdan tashqari, otasi uyushtiradigan yig'inlarda, qavm mo'ysafidlarining bahslarida ishtirok etib, qabilalarning urf-odatlarini o'rgangan... "Avesto" boshqa barcha diniy kitoblar singari qomusiy mohiyatga ega bo'lgan asar hisoblanadi. Jumladan, unda xotin-qizlar haq-huquqini e'zozlash, oila daxlsizligi va mustahkamligiga erishish, ota-onalarning farzand oldidagi, farzandlarning ota-ona uchun mas'uliyati, qizlarni oilaviy turmushga tayyorlash xususida ibratli fikrlar mavjud. Zardusht o'zining ta'limotida "Andishai nek" (pok e'tiqod yoki ezgu fikr), "Guftori nek" (to'g'ri, rost so'z yoki, ezgu kalom), "Kirdori nek" (yaxshi amal yoki ezgu ish) birligiga suyanadi. Muhimi, ilk kitobxonlik an'analari "Avesto" va unga oid tafsirnomalarni o'qish asosida yuzaga kelgan, maktab hodisasi ham o'z sarchashmasini shu kitoblar o'qiladigan va kuylanadigan ehromlardan boshlanganiga shubha yo'q. "Avesto"da tarbiyachilar, muallimlar, ustod-u mudarrislarlarning burchlari belgilangan, ular zimmasiga jamiyatning eng muhim yuki topshirilganligi qayta-qayta uqdirilgan, ularning faoliyatiga qarab "yaxshi" va "yomon" ustozlarga ajratib izohlangan, baho berilgan. Yaxshi ustozlar "sog'lom, aql-hushli farzandlarni, jasur, dono va turli tillarni biladigan o'g'il-qizlarni, elni balo-qazolardan himoya eta oladigan o'g'lonlarni, yaxshi kelajak, porloq hayotni ravshan ko'z bilan ko'ra oladigan avlodni" tarbiyalaydi. Shu sababli, ustozlar Axuramazdaga yaqin, poktiynat kishilar sifatida alqanadi va ularning yoshlar qalbida hayotga muhabbatni singdirishdagi buyuk xizmatlari e'tirof etiladi. Yomon ustodlar esa hayotni g'amgin qiluvchi, hayot chirog'ini so'ndiruvchi, johiliyat sari yetaklovchi nodonlar sifatida qoralanadi. "Avesto"da qiz bolalar tarbiyasiga alohida e'tibor berish lozimligi bir necha o'rinda maxsus ta'kidlangan: "O'g'il bolalarga nisbatan qiz bolalar ilmu donish o'rganishga jiddiyoq kirishsinlar. Zeroki, ular ota-ona xonadonida bo'lgan vaqtlarida ota ro'zg'orini tartibga solib, ziynat berib borsalar, jufti haloli manziliga borgach, bolalar tarbiyasi, ta'limi bilan, kelajak nasl tarbiyasi bilan mashg'ul bo'lmoqlari lozim bo'ladi"... Qadimgi rus tarixining buyuk tadqiqotchisi akademik N.I.Konrad, adabiyotning paydo bo'lishi va rivojlanishida Gilgamish haqidagi epos, Injildagi tafsilotlar, "Mahabxorat", yoki "Illiada" matnlari katta "chashma" bo'lib xizmat qilganligini ta'kidlagan edi. "Qadimgi Eski dunyo, – deb yozadi olim, – yangi adabiyot uchun birinchi manba bo'lib xizmat qilgan" (1, 774). Shu nuqtayi nazardan qaralsa, "Avesto"dagi o'gitlar mazmuni xalq maqollari, mumtoz adib va mutafakkirlar ijodi mag'ziga singdirilib, yosh avlod kamolotiga uzoq asrlar davomida munosib hissa qo'shib kelgan kitobxonlik namunasi hisoblanadi. O'rta Osiyo xalqlarining qomusiy kitobi "Avesto" qariyb ikki ming yillik (mil.avv. IX-VIII, mil. VIII asrlar) tarixida yosh avlod tarbiyasi, ilm-u ma'rifati uchun qanday yuksak ahamiyat kasb etgan bo'lsa, arablar istilosidan so'ng musulmonlikning muqaddas kitobi "Qur'oni karim" shunday ma'naviy komillik asosiga aylandi. Bolalik huquqlarining anglana borilishi oqibatida bolalar imkoniyatlarini hisobga olish zaruriyati tug'iladi. Natijada, VIII asrdayoq Eron pedagoglari tomonidan Qur'on negizida musulmonlikning asosiy hukmlarini qamrab oluvchi "Haftiyak" darsligi tuzilgan. Bu o'quv kitobi, salkam o'n to'rt asr davomida Eron, Markaziy Osiyo, Sharqiy Xitoy, Hindiston va boshqa musulmon o'lkalarida ilk alifbe vazifasini o'tab kelgan. Haftiyak – forsa tojikcha so'z bo'lib, Qur'onning yettidan biri degan ma'noni anglatadi. U o'tmishda Turkiston maktablarida ham o'quvchilar arab alifbosini o'zlashtirganlaridan so'ng bir-ikki yil davomida o'qitiladigan xrestomatiya va birinchi qo'llanma hisoblanadi. Binobarin, "Haftiyak" bolalarning ilk o'qish kitobi, kitobxonlik asosi, shuningdek, ularni Qur'oni karimni o'qishga shaylaydigan, uning ruhiga olib kiradigan dastur vazifasini o'tagan. Jahon bolalar adabiyotida P.Vozdvijenskiyning "Injil" hikoyalari bolalar uchun" deb nomlangan kitobi juda mashhur. Muallifning o'zi bu haqda shunday yozadi: "Men Yangi va Eski Tavrotning barcha voqealarini juda sodda, bolalar tilida so'zlashga harakat qildim, bu kitobni o'zlari o'qishadimi, yoki unga onasi, katta opasi yoki savodli enaga o'qib beradimi, farqi yo'q; asosiysi, bolalar eng kichik yoshlaridan o'zlarining toza va beg'ubor qalblari bilan so'zlangan hikoyalarning mazmunini tushunib, anglab olishsin". Ta'bir joiz bo'lsa, xuddi shunday xulosani o'zbek bolalar kitobxonligi tarixidagi qur'onxonlik, haftiyakxonlik, hadisxonlikka nisbatan ham aytish mumkin. Qur'onda barcha huquqiy va axloqiy masalalar umumiy tarzda bayon etilgan bo'lib, ularga aniqlik kiritish va izohlash uchun Muhammad (s.a.v.) o'z hadislarini aytgan. Bu hadislarini payg'ambar sahobalari, safdoshlari yodda saqlashga harakat qilganlar. Payg'ambar vafotidan so'ng esa hadislarini naql qilish odat tusiga kirgan. Islomni qabul qilgan xalqlar madaniy va g'oyaviy merosining ko'p unsurlari Islomga hadis shaklida o'tgan. Hadis yig'ish o'rta asr musulmon madaniyatining muhim xususiyati bo'lib, bilim izlashning asosiy saroyi sening mazmuni hisoblangan. Hadis har qanday ilmiy asarni asoslashning muhim qismi bo'lgan. Shu sababli xalq undan

hikmatli soʻz va matal sifatida ham foydalangan. Hadislarning ijtimoiy-axloqiy qimmatini chuqur insonparvarlik mazmuni bilan yoʻgʻrilganidadir. Masalan, bolani tarbiyalashda ota-onaning burchi va masʼuliyatlari “Yosh bolani yelkaga mindirish haqida”, “Solih bola koʻzga shodlik, xursandlik keltirishga sababchidir”, “Ota oʻz farzandlariga odob oʻrgatishi va yaxshilik qilishi haqida”, “Yetim bolani tarbiyat qiluvchining fazilati haqida”, “Yosh bolalar bilan hazillashish haqida”, “Yangi pishgan mevani atrofdagi yosh bolalarga berish haqida” kabi hadislarida naql qilinsa, farzandning ota-onasi, qarindosh-urugʻlari va umuman, kattalar oldidagi burchi, masʼuliyatlari “Onani rozi qilish haqida”, “Otani rozi qilish haqida”, “Ota-ona keksaygan vaqtida xizmat qilib duolarini olmasdan jannatga kira olmagan kishi haqida”, “Ota-onani soʻkmaslik haqida”gi hadislarida oʻz ifodasini topgan. Yoxud, Ismoil Al-Buxoriyning eng yaxshi ish – ochlarga taom, tanish-notanishlarga salom berish, eng yomon ish – nohaq qon toʻkilishi, shuningdek, musulmonlarning bir-birlari bilan uch kundan ortiq arazlab, gina saqlab, gaplashmay yurishi mumkin emasligi haqidagi hadislar mazmun-mohiyatan hamon ijtimoiy-tarbiyaviy qimmatga ega. Xullas, ajdodlar anʼanalari, maʼnaviy boy merosi avlodlarga toʻla-toʻkis yetib borishi uchun ularni qanday boʻlsa shundayligicha bolalarga ham tushuntirish joizligi ayonlashadi. Bu jihatdan oʻtmishda bolalar kitobxonligi namunasi hisoblanuvchi yana bir majmua – “Chor kitob” fikrimizni tasdiqlaydi. U bolalarning ilk oʻqish kitobi sifatida forscha-tojikcha “chahor kitob” – toʻrtta kitobning bir muqova ostidagi jamlanmasini anglatadi. X-XV asrlar davomida fors-tojik, arab va turkiy tillarda Markaziy Osiyo xalqlari adabiyotlarida ham nasrda, ham nazmda pandnomalarning xilma-xil yoʻnalishlari silsilasi yaratilgan. Ayniqsa, Kaykovusning “Qobusnoma”, Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu biligʻ”, Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq”, Fariddin Attorning “Ilohiynoma”, Saʼdiy Sheroziyning “Guliston”, Sayfi Saroyining “Guliston bit-turkiy”, Abdurahmon Jomiyning “Bahoriston”, Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror”, “Mahbub ul-qulub”, Husayn voiz Koshifiyning “Axloqi Muhsiniy” singari nasriy pandnomalari; shuningdek, Ahmad Yassaviy hikmatlari, Attorning “Pandnoma” va Saʼdiy Sheroziyning “Boʻston” manzumalari, Jomiy va Navoiyning “Arbaʼin” (sheʼriy hadis)lari esa nazmiy pandnomachilik sifatida yuksak eʼtirofga sazovordir. Muhimi, ularning aksariyati bolalar kitobxonligidan keng oʻrin olgan. Yaʼni, bu pandnomalar baʼzan mavzu-mohiyatiga koʻra, baʼzan esa bevosita atalganlik nuqtayi nazaridan bolalar adabiyotining tarixiy oʻtmishiga daxldordir. Bu durdona asarlar uzoq asrlardan buyon farzand tarbiyasi uchun dasturulamali boʻlib, poklik, rostgoʻylik, insoniylik fazilatlarini singdirib kelmoqda. Eski maktablarda Kaykovusning fors-tojik tilida bitilgan “Qobusnoma” asaridan keng foydalanilgani va u ham otaning farzandiga bagʻishlovi jihatidan bolalar kitobxonligi tarixida ayricha ahamiyat kasb etadi (2). Asar oʻzbek tiliga birinchi marta 1860- yilda shoir va tarjimon, tarixnavis Muhammad Rizo Ogahiy tomonidan tarjima qilingan. U 44 bobdan iborat boʻlib, moʻjaz rivoyatlar, ixcham latifalar, kichik-kichik hikoyatlar tarzida berilgan, har bir hikoya mustaqil mazmun mohiyatga ega. “Qobusnoma”da ham jismoniy, ham aqliy tarbiyaning barcha qirralari teran tahlil etilgan, inson shaxsining shakllanishi uchun muhim detallarga eʼtibor qaratilgan. Shu bois pandnoma farzandga moʻljallangan esa-da, unda katta hayotiy tajribaga ega inson qarashlari didi, saviyasi, eʼtiqodi va ijtimoiy mavqeyi, nuqtayi nazari ustuvor. “Qobusnoma” oʻz davri xalq pedagogik qarashlarini umumlashtira olgan asar sifatida ham eʼtirofga loyiq. Unda tilga olingan masalalarning koʻpchiligi hali-hanuz dolzarb ahamiyatini yoʻqotmagan. Jumladan, asarning “Ota-ona haqini bilmak” (beshinchi bob), “Hunar fuzunliq bila baland qadr boʻlmoq” (oltinchi bob), “Suxandonlik bilan baland martabali boʻlmoq” (yettinchi bob), “Farzand parvarish qilmoq” (yigirma yettinchi bob) zikridagi axloqiy-estetik mohiyatga ega munosabatlar, yoxud insonning jamiyatdagi mavqeyini belgilovchi muhim omillar toʻgʻrisidagi qarashlar jozibali hikoyatlar orqali mushohadalangan. Masalan, Kaykovus oʻgʻliga ikki tomon (ota va ona)dan ham nasl-nasabi pokligi va ulugʻligini tanishtirib, tushuntirar ekan, bu qadru qimmatni baland tutishini taʼkidlaydi va shunday uqtiradi: “Bu jahon bir ziroatgohdur, har nima eksang, shuni oʻrsan va har na soʻz desang, shuning javobin eshitursan. Degilkim, dunyo joyi foniy va oxirat saroyi boqiydur. Bu joyda iffatli, parhezkorlarning himmati sherlarning himmatidekdur, badkirdorlarning himmati itlarning himmatidekdur. It har saydnikim olsa, oʻsha joyda yer, sher har saydniki olsa, boshqa joyda yer. Bu oriyat saydgohingdur va tangri taoloning ibodati sening saydingdur. Agar dunyo saroyida toat saydini inkor qilsang, oqibatining mujibi boʻlur”. Muallif bu orqali insonlarning oʻz ezgu-amallari bilan ikki dunyo saodatiga erishishlariga umid qiladi. Kaykovus boshqa masalalar qatori farzand parvarishi zikrida alohida toʻxtaladi. Chaqaloqqa eng avval yaxshi ism qoʻyish, farzandni oqil va mehribon doyalarga topshirish, sunnat qilur vaqtida sunnat qilish, qudratiga loyiq toʻy va tomosha qilish hamda oʻqishni oʻrgatish joizligi taʼkidlanadi. Shuningdek, farzandga turli hunar, kasb, ilm

o'rgatish haqida fikr yuritgan. Ota o'g'liga yana quyidagilarni alohida uqdiradi: "Bolalarga muallimlar adab bersunlar, toki sendin o'g'lingning ko'nglida gina qolmasin. Ammo uning ko'ziga o'zingni haybatlig' ko'rguzg'il, to seni xor tutmasin va hamisha sendin qo'rqib yursin. U bir narsani orzu qilsa, qudrating yetguncha undin ayamag'il, to tanga havasi bila sening o'limingni tilamasin... sen adab, hunar va donishni farzandingga o'zingdin meros qilg'il. Toki, uning haqin bajo kelturmish bo'lg'aysan..." Shubhasiz, Unsurulmaoliy Kaykovus qarashlarida o'z davri, mavqeyi, ijtimoiy qatlami ta'siri yaqqol ko'rinadi. Shunday bo'lsa-da, mutafakkirning axloqiy qarashlarida hamma zamonlar uchun ibratli o'gitlar bisyor. Binobarin, "Qobusnoma" hozirgi zamon pedagogikasining ham faol qo'llanmalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Masharibova Z. O'zbek xalq og'zaki ijodi. – T.: 2008
2. Будур Н.В.Зарубежная детская литература. – М.: Академия, 1998. – Стр.774.
3. Use of alisher navoi's works in teaching "children's literature". JD Tursunpo'latovna. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal 10 (3), 630-634
4. USE OF ALISHER NAVOI'S WORKS IN" CHILDREN'S LITERATURE" SUBJECT. JD Tursunpo'latovna. Web of Scientist: International Scientific Research Journal 3 (12), 63-68
5. Epic Concept and its Expressiveness in Bernard Shaw and Abdurauf Fitrat's Dramas. M Umarova. Central Asian Journal of innovations and research 1
6. Historical figure and literary hero in Walter Scott's novels. M Umarova. Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal 2021 (2), 1.
7. Иждокор шахс ва қаҳрамон муаммосининг назарий асослари. МЮ Умарова. Международный журнал искусство слова 3 (2).
8. English and Uzbek Historical Novel and its Development. UM Yunusovna, VS Abdivahabovich, PS Sobirjonovna, ...Telematique, 7807-7812.
9. Rapprochement of Western and Eastern views in the study of the problem of a literary hero. BH Ubaydullayevich, UM Yunusovna, S Saodat, AU Sharobiddinovich. Scientific culture 8 (3), 205-211.
10. Problem of creative individuality and main hero in bayron and chulpon's lyrics. BH Ubaydullayevich, UM Yunusovna. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 134-139.
11. Interpretation of the Fate of Motherland and Nation in English and Uzbek Historical Novels. SS Makhliyo Umarova. INTERNATIONAL JOURNAL OF SPECIAL EDUCATIO 37 (No.3.), 5663-5669
12. The number and type of narrators in literary work. M Umarova. Interpretation and researches
13. XX ASR BUYUK BRITANIYA ADABIYOTI (INGLIZ DRAMASINING YANGI DAVRI). M Umarova. "Interpretation and researches" 18
14. PAINTING THE PICTURE WITH DESCRIPTION IN LITERARY WORK. MY Umarova. Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal 5 (03), 404-411
15. The Main Peculiarities Of The English Historical Novel (On The Basis Of Walter Scott's Novels). UM Yunusovna. Journal of Modern Educational Achievements 1, 91-97
16. Kaykovus. Qobusnoma. Forschadan Muhammad Rizo Ogahiy tarj. Nashrga tayyorlovchilar: S.Dolimov, U.Dolimov. – T.:O'qituvchi, 2011.